

VALUCH TIBOR

AGRÁRKÉRDÉSEK ÉS A MAGYAR FALU 1956–1957-BEN¹

Az elmúlt évek kutatásai során az 1956-os forradalom történetének kérdéseit igen széleskörűen elemezték. A kutatók többségének érdeklődését a nagypolitika eseményei keltették fel, a kutatások jelentős része pedig még mindig politikatörténeti indíttatású. 1956 eseményeinek és következményeinek társadalomtörténeti vizsgálata azonban túlságosan szűk körű. Az is az eddig érdemben kevésbé vizsgált területek közé tartozik, hogy az agrárkérdés² milyen szerepet játszott 1956 forradalmában. Hogyan befolyásolták a politikai változások a falusi társadalom viszonyait? Melyek voltak a falvak népe által 1956-ban orvosolni kívánt sérelmek? Milyen politikai és gazdasági eszközök járultak hozzá a falusi társadalom 1956-ot követő viszonylag gyors pacifikációjához? Tanulmányomban elsősorban ezekre a kérdésekre keresek választ.

A rendszerváltás előtti történetírás meglehetősen statikus képet rajzolt 1956 falusi eseményeiről, mondván, hogy „a falvakban lényegében nem történt semmi”. „A magyar paraszt óvatos természeténél fogva nem vett részt a forradalmi eseményekben.” A rendszerváltás éveiben megjelent új elemzések legjobbjai közé tartozik Magyar Bálint „1956 és a magyar falu” című tanulmánya³, amely már cáfolja ezt az értelmezést, és sokszínű képet rajzol az eseményekről, de az 1956-os falusi magatartásformákat elemezve a „rendpárti forradalmár” típusát állítja előtérbe. Egyfajta fáziskésés és megfontoltság természetesen jelen volt az időszak falusi hétköznapijaiban és a helyi politika formálásában, de ez nem volt kizárólagos. Magyar Bálint elemzésének is – a dokumentumok szélesebb körű ismeretének a hiányában, érthető módon – az a hibája, hogy a valóságosnál alacsonyabb szintre redukálja a falusi társadalmi-politikai mozgások dinamizmusát.

A rendszerváltozás után fokozatosan hozzáférhetővé váló levéltári források már árnyaltabb képet adtak, illetve adnak a falusi forradalmi eseményekről, a gyarapodó helyi forrásközlések pedig lassan-lassan lehetővé teszik az – összehasonlításra is törekvő – országos elemzéseket. Az újabban megjelent vidéki elemzések közül Szántó László a somogyi ötvenhatos dokumentumkötet bevezető tanulmányában hívta fel a figyelmet arra, „hogy a falvak lakossága milyen tömegesen fejezte ki politikai véleményét és akaratát, élve a rendkívüli körülmények nyújtotta lehetőségekkel”⁴. A falusiak 1956-os politikai aktivitási szintje nem maradt el lé-

1 A tanulmány az OTKA F 018097. sz. pályázat támogatásával készült.

2 Az agrárkérdéssel kapcsolatba hozható írások az eddig legteljesebbnek tekinthető 1956-os szakirodalmi bibliográfiában is csak elvétve találhatók. Lásd *1956 kézikönyve. II. kötet. Bibliográfia*. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. Az újabb történeti irodalomból lásd Orbán Sándor: A paraszti szerveződés és az érdekvédelem néhány problémája 1956-ban. *Századok*, 1998. 5. sz. 1089–1112. o.

3 Magyar Bálint: 1956 és a magyar falu. *Medvetánc*, 1988. 2–3. sz. 207–212. o.

nyegesen a városiakétól. Hajdú-Biharban például a községi forradalmi bizottmányok elnökeinek több mint a fele önálló gazdálkodó volt.⁵

Az 1950-es években a magyar társadalom nagyobb része – az 1949-es népszámlálás adatai szerint 63,2%-a – falvakban élt, és a foglalkozási szerkezetben is meghatározó – 1949-ben 53,8% – volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya. A kérdéskör vizsgálatát – más szempontok mellett – már ezek a tények is indokolták teszük.

AZ AGRÁRTÁRSADALOM NÉHÁNY JELLEMZŐJE 1956 ELŐTT

A magyar agrártársadalom a második világháborút követő években válaszúthoz érkezett. Az 1945-ös földreform következtében reális lehetőségek mutatkoztak az, hogy az ország mezőgazdasága a kisüzemi gazdasági szervezetet megerősítve – az elkerülhetetlen mérsékelt birtokoncentrációs folyamatot követően – a családi gazdaságokra alapozva, kisparaszti úton fejlődjen tovább. A másik „választási” lehetőségként a nagyüzemi termelési rendszer kialakítása, a kollektív út kínálkozott, amit a magyar parasztek többsége a szovjet kolhozokkal azonosított. 1945 és 1947–1948 között voltak kísérletek az egyéni termelőket összefogó beszerzési és értékesítési szervezetek létrehozására – a tagok önállóságát, tulajdonviszonyait tiszteletben tartva. Itt arra is utalni kell, hogy a nem kolhoz típusú szervezetek gondolata nem volt teljesen idegen a magyar parasztságtól, noha nem is volt széles körben elterjedt. Az 1947–1948-as kommunista hatalomátvétel eldöntötte a kérdést. Rövid időn belül a magyar mezőgazdaság számára a szovjet mintát követő termelőszövetkezeti rendszer vált az egyetlen lehetséges úttá. A földreformnak volt még egy – társadalom- és gazdaságlélektani szempontból – fontos következménye: nevezetesen az, hogy megerősítette a gazdák magántulajdonosi tudatát és az önálló egzisztencia megteremtésének a hitét, hiszen a földtulajdon társadalmi rangot jelentett, és magában hordozta az önállóság megőrzésének, illetve a társadalmi felemelkedésnek a lehetőségét is. Így tehát minden olyan agrárpolitikai intézkedés, amely ezekkel a törekvésekkel szemben állt, törvénytörően kiváltotta a paraszti társadalom ellenszenvét, esetenként ellenállását.

A második világháborút követő években a magyar társadalom különböző csoportjai közül a paraszti rétegek éltek meg a legtöbb változást⁶. Az 1940–1950-es évek fordulójától kibontakozó első kollektívizálási hullám, majd az egy évtizeddel később bekövetkező második a magyar parasztság jelentős tömegei számára a hagyományos mobilitási utak lezárulását jelentette. Emellett az 1950-es évek változásai széles paraszti rétegeket kényszerítettek életformaváltásra,⁷ amivel szervesen együtt járt az értékrend jelentős átalakulása is. A kollektívizálás

4 Szántó László: Az 1956-os forradalom somogyi eseményeinek vázlatos története. In *Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok*. Szerk. Szili Ferenc. Kaposvár, 1995, Somogy Megyei Levéltár, 20. o. (A továbbiakban *Az 1956-os forradalom Somogyban.*)

5 Az 1956-os politikai aktivitás kérdéséhez lásd többek között: Tyekvicska Árpád: Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben 1956-ban. *Szociológiai Szemle*, 1992. 2. sz. 61–84. o.; Valuch Tibor: „Ötvenhatosok”. Debrecen, 1996, Cívus, 14–19. o.; Belényi Gyula: Párhuzamos falurajzok. Kistelek és Mórahalom 1956-ban. In *56 vidéken*. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1992, Zala Megyei Levéltár, 12–21. o.; Béres Katalin: Egy zalai kistalu a forradalom idején. Ozmánbük 1956. In *'56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956–1958*. Szerk. Csomor Erzsébet, Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1996, Zala Megyei Levéltár, 7–18. o.

6 A társadalmi változásokhoz lásd Harcsa István: A paraszti népesség társadalmi mobilitása. In *Magyarország agrártörténete*. Szerk. Orosz István, Für Lajos és Romány Pál. Budapest, 1996, Mezőgazda, 531–549. o.

és az 1950-es évek első felének nyíltan parasztellenes agrárpolitikája nyilvánvalóvá tette, hogy a föld szerepe, jelentősége a paraszti gondolkodásban és értékvilágban csökken. Ha a föld magántulajdona megszűnik, már nem lesz járható az a tradicionális elemekre épülő életpálya, amelynek egyik legfontosabb célja a földszerzés, illetve a meglévő földtulajdon gyarapítása volt. A földtulajdon presztízsképző és fenntartó szerepe csökkent, ám teljesen nem tűnt el. A helyi közvéleményben az 1960–1970-es években is számon tartották azokat, akik „jó gazdák voltak”, vagy akiknek „sok földjük volt”.

A magántulajdon felszámolására irányuló kampányok a munkához való viszonyon is jelentősen változtattak. A kora reggeltől késő estig tartó munkanapokat a közös gazdaságokban fokozatosan a bérmunkásokra jellemző, szabott és kötött munkaidő váltotta fel. A földjüktől megfosztott parasztok tehát a munkaidejükkel való szabad rendelkezés jogát és lehetőségét is elvesztették. A kis- és középbirtokos parasztok tömegei előtt megnyílt a betanított és segédmunkássá válás „lehetősége”. A többnyire a családfő által irányított munkaszervezet kereteiből át kellett lépniük egy nehezen átlátható, anarchikusan irányított és működtetett munkaszervezetbe, ahol sajátos módon éppen a centralizált irányítás, a tervutasításos gazdálkodás vezetett el az anarchiához.

Társadalmi szempontból ugyancsak lényeges volt, hogy a kollektivizálás a parasztság egészét új mobilitási pályákra kényszerítette, többnyire olyanokra, ahol a parasztok – korábbi társadalmi pozíciójukhoz képest – gyakran rosszabb helyzetbe kerültek, legalábbis átmenetileg. A folyamat tömegessé válása közvetett módon arra utal, hogy a mobilitás nem a természetesnek tekinthető társadalmi mozgások következménye volt; valójában pedig nem is mobilitásról, hanem sokkal inkább menekülésről volt szó. A kérdés másik oldala nyilvánvalóan az volt, hogy az extenzív iparosítás munkaerőigénye az 1950–1960-as években igen jelentős volt, s a szocialista tervgazdaság jelentős részben a kényszerű paraszti „mobilitás” révén elégitette ki a mutatkozó munkaerőigényt.

A kulákküldözés révén – noha Magyarországon nem követték a fizikai megsemmisítés szovjet mintáját – tartósan marginalizálták azt a tehetősebb gazdaréteget, amely többnyire azonos volt a hagyományos gazdaelittel. A társadalom peremére szorítás mellett a kulákküldözés mesterségesen gerjesztette ennek a gazdag paraszti rétegnek a mobilitását. Az 1950–1960-as évek magyarországi politikája a paraszti társadalom mindenáron való egységesítésére törekedett – az eszközökben nem válogatva. 1956 előtt elsősorban a politikai kényszerre, illetve annak büntetőjogi eljárásokban, repressziós eszközökben, a magyar parasztságot hátrányosan megkülönböztető jogszabályokban, a mindennapi életet, a termelés feltételeit szétziláló beszolgáltatási és adóterhekben megtestesülő formáira kell utalnunk. A forradalom bukása után a korlátozás jogi formái kerültek előtérbe. Az erőszakos beavatkozások strukturálisan és mentálisan is torzulásokhoz vezettek. A társadalmi mozgások kényszerlemeinek a széles körű alkalmazását mutatja, hogy 1948–1955 között több mint 400 000 gazdálkodó került bíróság elé a közellátás veszélyeztetésének vádjával, ami a legtöbb esetben azt jelentette, hogy az illető nem volt képes eleget tenni a kirótt beszolgáltatási és adókötelezettségnek.

A „normális” társadalmi átalakulásokban a politikai indíttatású kényszernek többnyire nincs lényeges szerepe. Ugyancsak fontos, a következő évek folyamatait is befolyásoló tényező, hogy az erőszakos beavatkozások következtében jelentős termelési tudás és gazdasági, gazdálkodási tapasztalat „veszett el”, ami az 1970-es évek elejétől fellendülő háztáji gazdál-

7 Az 1940–1950-es évek paraszti értékrendjéhez, életmódjához lásd Fél Edit–Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, 1997, Balassi.

kodás révén is csak részben aktivizálódott újra. A beavatkozások megszakították az ismeretek átörökítésének a rendjét is.

A falusi társadalomban keltett dinamikát mutatja, hogy 1949–1960 között a községi aktív keresők között 76%-ról 59,6%-ra csökkent a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya, miközben az ipari foglalkozásúaké 10,3%-ról 18,1%-ra emelkedett. Természetesnek kell tekinteni azt, hogy 1949-et követően gyorsan nőtt azoknak a száma, akik a „lábukkal szavaztak”, vagyis átmenetileg vagy végleg feladták a gazdálkodást. 1949–1953 között az egyéni gazdaságok száma 1 633 000-ról 1 270 000-re esett vissza⁸. Mindezek következtében igen gyorsan nőtt az úgynevezett állami tartalékföldek területe (1953-ban már több mint egymillió kat. h. volt), amelyek gyakorlatilag megműveletlen, parlagon hagyott földek voltak.

A kommunista hatalomátvételt követő első időszak falusi viszonyainak megváltozására utal az is, hogy 1949–1955 között Magyarországon 692 000 fővel csökkent a mezőgazdasági magántermelők száma, ugyanakkor 234 000 fővel nőtt az állami gazdaságokban dolgozóké és 220 000 fővel a termelősövetkezeti tagoké. 1949-ben az aktív mezőgazdasági keresők száma 2 190 900 fő volt, 1955-ben 1 952 400 fő; az állami gazdasági alkalmazottak 1949-ben 73 600-an voltak, 1955-ben pedig 307 100-an. A téjesztatok száma 1949-ben 10 000 fő volt, 1955-ben 230 300 fő, a magánszektorban foglalkoztatottak létszáma pedig ugyanebben az időszakban 2 107 300 főről 1 415 000 főre csökkent.⁹

Az egyéni gazdaságok száma és területe 1949–1953 között csökkent, majd – alapvetően a júniusi fordulat következtében – 1955-re a két évvel korábbi mélyponthoz képest mintegy 20%-kal emelkedett.¹⁰ 1949-ben az egyéni gazdaságok területe 11 536 000 kat. h., négy évvel később pedig már csak 6 908 800 kat. h. volt. 1955-re az átmeneti enyhülésnek köszönhetően a gazdaságok területe 7 873 000 kat. h.-ra emelkedett. (A magánszektor megerősödése 1953–1955 között viszonylag széles paraszti rétegekben ismét felnagyította a rendszer átmenetiségével kapcsolatos várakozásokat és az egyéni gazdálkodás folytathatóságával, illetve újrakezdésével kapcsolatos elgondolásokat.)

Ugyancsak érdemes végiggondolni a 25 kat. h.-nál nagyobb gazdaságok – vagyis a kulák-gazdaságok – helyzetének változását. 1949-ben az egyéni gazdaságok közül 47 200-nak a területe haladta meg a 25 kat. h.-t, összes területük 1 835 600 kat. h. volt. 1955-re e téren igen nagy mértékű csökkenés figyelhető meg. A gazdaságok száma az 1949. évi egyhatodára, 7100-ra, területük pedig a hat évvel korábbinak a 13,3%-ára esett vissza. A politikai változások következtében teljesen kiszolgáltatott és kilátástalan helyzetbe került hagyományos gazdaelit tagjainak nagy része földjeinek családtagok közötti szétíratása, részleges vagy teljes állami felajánlása, lakóhelyének elhagyása révén próbált meg elmenekülni az üldöztetések elől. Bár nincsenek erre vonatkozó konkrét adatok, jogosan lehet feltételezni, hogy a gazdag és középparaszti gazdálkodás felszámolására tett kísérletek, valamint a műveletlen területek gyors növekedése igen komoly gazdasági veszteségeket okozott a magyar társadalomnak.

8 Részletesen lásd Nagy József: A paraszti migráció irányai és okai az ötvenes években. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor Budapest, 1995, Osiris–1956-os Intézet, 647–661. o.

9 Az adatokat az 1949-es népszámlálás idevonatkozó kötetéből, valamint a *Statisztikai Évkönyv 1949–1955* című adattárból (Budapest, 1957, Központi Statisztikai Hivatal) merítettem. A kérdéshez lásd Nagy: i. m.

10 Az 1950-es évek agrárpolitikájáról és falusi társadalmáról lásd Szakács Sándor: A földosztástól a kollektivizálásig 1945–1956. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig*. Szerk. Gunst Péter Budapest, 1998, Napvilág, 285–344. o.

AGRÁRIUM, POLITIKA 1956-BAN

A forradalom évében az időjárás nem volt túlságosan kedvező a gazdák számára. A kedvezőtlen körülmények következtében a gabonatermelés 400 000 tonnával elmaradt a tervezettől, ami az ellátási és exportkötelezettségek miatt legalább ennyi gabona importját vetítette előre a következő esztendőre.

Az év folyamán még tartott az 1955-ös politikai fordulat hatása. A mezőgazdasági apparátus tevékenységének középpontjában a termelés direkt irányítása mellett továbbra is a feszített begyűjtési tervek teljesítése, az újraindított kollektivizálási, tagosítási és kulákellenes kampányok álltak. 1956 elején a Földművelésügyi Minisztérium 20/b/1956. számú utasításában¹¹ elrendelte a mezőgazdasági termelészövetkezetek és termelészövetkezeti csoportok üzemi területén lakó kulákok kiköltöztetését. Az intézkedés végrehajtásának határideje 1956. június 30-a volt. A közös gazdaságok „hatékony működését” elősegítő utasítás értelmében az előzetesen felmért házas ingatlanokért igen alacsony összegű pénzbeli kártalanítást fizettek, amit az érintett szövetkezet tartozott megfizetni, amennyiben „a kulák 30 napnál nem régebbi utasítást mutat be arról, hogy köztartozása nem áll fenn”¹². A határozat kiköltözésre vonatkozó része nem volt megfellebbezhető. Ugyancsak folytatódott a tagosítás és a földrendezés; a Földművelésügyi Minisztérium május 21-i utasítása szerint 1956 júliusa és szeptembere között 33 földrendezést és 1137 tagosítást kellett végrehajtani, ami 423 községet és 15 várost érintett. Ám az intézkedések végrehajtása az érintett települések többségén tiltakozásokat váltott ki.¹³ Ennek következtében a szeptember végi határidőig a kijelölt községeknek alig a felében fejeződtek be a mezőgazdasági munkálatok.

Az agrárpolitika folytonosságának jegyében a Minisztertanács 1956. augusztus 23-i ülésén tekintette át a termelészövetkezetek helyzetét, és határozatot hoztak a közös gazdaságok további megsegítéséről, az egyszerű termelői társulások továbbfejlesztéséről, valamint arról, hogy új termelészövetkezeti törvényt kell alkotni 1956. december 31-ig.¹⁴ A határozat szerint – a termelészövetkezetek helyzetének megszilárdítása érdekében – további kedvezményeket biztosítottak a közös gazdaságoknak: a nehéz helyzetben lévőknek elengedték hiteleik visszafizetését, további támogatást nyújtottak a feldolgozó és értékesítő tevékenység érdekében végzendő beruházásokhoz.

A társadalomban már széles körben megfogalmazott változások igényét a pártapparátus nem vagy csak részben vette át. Az október 23-át megelőző napokban is folytatódtak a földrendezések. 1956. október 22-én az országgyűlés mezőgazdasági bizottságának ülésén azonban Erdei Ferenc – akkor a Minisztertanács elnökhelyettese – sem a gyökeres reformokról, hanem csak a korábban elkövetett hibák kijavításáról beszélt.¹⁵ Másnap, október 23-án az MDP KV értekezletet tartott az agrárügyekért felelős megyei titkárok és a mezőgazdasági osztályvezetők részére. A felszólalók egy része ellenezte a tagosítás és a téesszervezés összekap-

11 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban HBML) XXIII. 102/b. f. 90. doboz. 0051/1956.

12 Uo.

13 Útmutató a földrendezések végrehajtásához. Kiadja az FM Földbirtokrendezési Főosztálya. 1956. Idézi Nádasdi József: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig*. Nyíregyháza, 1996, Stúdium, 153–167. o.

14 Kivonat a Minisztertanács 1956. augusztus 23-i plenáris ülésének jegyzőkönyvéből. HBML XXIII. 102/b. f. 90. doboz. 00168/1956.

15 *Magyar Nemzet*, 1956. október 23. 7. o.

csolását, és sürgette a sérelmek orvoslását, az MDP Somogy megyei titkára pedig a tagosítások néhány évre történő felfüggesztését javasolta.¹⁶

1956-ra a magyar parasztság gazdasági ereje meggyengült, társadalmi kapcsolatrendszere átalakult, pozíciója megváltozott. Ennek ellenére ekkor még nem beszélhetünk a hagyományos paraszti társadalom felbomlásáról. Mindazok a folyamatok, amelyek az 1950-es évek elején elkezdődtek, ekkor még nem váltak visszafordíthatatlanná. A paraszti gondolkodásban továbbra is jelen volt a földhöz való ragaszkodás, az autonómia iránti igény, a készség és képesség az ismételt újrakezdésre. A Nagy Imre nevéhez kötődő 1953-as fordulat agrárszektorban végbe ment következményei is erre utalnak. Igen nagyok voltak a korábbi évek során elszenvedett egyéni és kollektív sérelmek. A politikai feszültségek növekedése 1956 folyamán már szükségessé és lehetővé tette, hogy ezek a sérelmek – helyi és országos szinten egyaránt – fokozatosan nyilvánosságra kerüljenek. A változások és változtatások elkerülhetetlenségére a Petőfi Kör agrárvitáján is felhívták a figyelmet. Az 1956 októberében „Kertmagyarország”¹⁷ címmel rendezett vitában a felszólalók élesen kritizálták az évtized első felének agrárpolitikáját, az erőltetett kollektivizálást, kifogásolták a mezőgazdaságra fordított beruházások alacsony voltát, a magángazdák hátrányos megkülönböztetését a közös és állami gazdaságokkal szemben. Szorgalmazták a beadási rendszer felülvizsgálatát, illetve rövid időn belül történő megszüntetését, a termelési biztonság helyreállítását, a kollektivizálás 1960-ra tervezett befejezésének elhalasztását, a szektorsemleges mezőgazdasági támogatási rendszer és fejlesztési politika kidolgozását, a belterjes termelés fokozott támogatását. A Petőfi Kör agrárvitájáról a korabeli napilapok többé-kevésbé részletes tudósításokban számoltak be, ami nyilvánvalóan jelezte, hogy a kérdés a napi politika, illetve a politikai reformküzdelmek szerves részévé vált.

Az 1956-os forradalom kitörését megelőző hetekben országszerte megalakuló politikai vitakörökben – különösen a mezőgazdasági termelés szempontjából fontos területeken – számos helyen napirendre kerültek az agráriummal kapcsolatos kérdések. Így került sor többek között a hajdúböszörményi gazdák és Losonczy Géza kötetlen megbeszélésére¹⁸ a debreceni Kossuth Kör vitáját követően, és 1956. október 14-én Márkus István „Somogyi összegzés” című tanulmányának¹⁹ kaposvári vitájára. Majd az 1956. október 19-én a Petőfi Kör „Kertmagyarország” vitáján még fel nem szólaló, elismert kommunista agrárszakértő, Donáth Ferenc tartott – igen kritikus – agrárpolitikai helyzetelemző előadást²⁰ Debrecenben 1956. október 22-én.

1956 folyamán – elsősorban az 1955-ös Rákosi-féle restaurációs törekvések és a növekvő politikai feszültségek következtében – az agrár-intézményrendszer számos pontján mutatkoztak működési zavarok. A begyűjtési miniszter 1956. október 1-jei jelentése²¹ szerint az

16 *Szabad Nép*, 1956. október 24. 2. o.

17 A vita részletes, gyorsírással jegyzőkönyve nem maradt fenn, illetve nem került elő, a rendezvényről azonban a Magyar Rádió hangfelvételt készített, az ennek alapján készült műsor szövegét, illetve más töredékes dokumentumokat lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. V. kötet. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?* Szerk. Hegedűs B. András, Rainer M. János. Budapest, 1994, 1956-os Intézet.

18 Lásd Kóvér György: *Losonczy Géza 1917–1957*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 256. o.

19 A tanulmány először a *Csillag* című folyóirat 1956. szeptemberi számában jelent meg, majd 1967-ben Márkus István *Mű látam falun* címmel kiadott gyűjteményes tanulmánykötetében is napvilágot látott. A vita jegyzőkönyvének szövegét lásd Szántó László: *A Somogyi összegzés kaposvári vitája. Agrártörténelmi Szemle*, 1995. 1–4. sz. 353–437. o.

20 A magyar mezőgazdaság helyzetéről című előadás szövegét lásd Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*. Budapest, 1992, Századvég–Közgazdaság-tudományi Intézet, 81–95. o.

éves terv teljesítésében minimálisan 15%-os elmaradás várható, aminek szerinte a terménybeadás közeli megszüntetésével kapcsolatos várakozás a legfőbb oka. A kötelező beszolgáltatás rendszere 1956 nyaratól egyre inkább úgy jelent meg a sajtóban és a különböző politikai vitákban, mint amit viszonylag rövid időn belül fel kell számolni. A forradalom kitörését megelőző napokban – az apparátus kivételével – már senki sem vitatta, hogy a begyűjtési rendszer felszámolása a halaszthatatlan politikai-gazdasági reformintézkedések közé tartozik. Ezek az elképzelések már a műegyetemisták 10 és 16 pontos követeléseiben is megjelentek a forradalmi események kezdetén. Az 1956. október 22-én kiadott 16 pontos dokumentum egyértelműen megfogalmazta ezt az igényt: „Követeljük a beszolgáltatás azonnali eltörlését és a termények okszerű felhasználását. Követeljük az egyénileg gazdálkodó parasztok egyenrangú támogatását.”²²

Az 1956-os forradalom első hete – október 23-a és október 28-a között – országszerte a politikai követelések megfogalmazásának időszaka volt. A társadalom legkülönbözőbb csoportjai éltek a szabad véleménynyilvánítás és a politikai akaratformálás hosszú idő után újra megnyíló lehetőségével. A különböző kiáltványok, felhívások, rölapokon terjesztett követelési pontok az alapvető politikai kérdések mellett az élet szinte valamennyi területét átfogták.

A mezőgazdasággal kapcsolatos állásfoglalások is igen sokrétűek voltak, és a problémákat különböző szinteken közelítették meg. Általánosnak tekinthető a korábbi évek, az 1948–1949 és 1956 közötti időszak során elszenvedett sérelmek orvoslásának a követelése, az agrárpolitika felülvizsgálatának, a mezőgazdasági termelés szereplői közötti egyenjogúság és esélyegyenlőség megteremtésének az igénye. Az agrárkérdések szinte valamennyi fontosabb korabeli dokumentumban megfogalmazódtak. Az országban október 23-án elsőként tűntető debreceni egyetemisták a *Néplap* rendkívüli kiadásában megjelentett 20 pontjukban²³ a parasztságot sújtó adók csökkentése, a kötelező beszolgáltatás eltörlése mellett szálltak síkra – éppen úgy, mint ahogyan a pécsi egyetemi és főiskolai hallgatók állást foglaltak az alábbiak mellett: „vizsgálják felül a begyűjtési és adózási rendszert, csökkentsék a begyűjtési és adózási terheket. Adják a gépállomások gépeit a termelőszövetkezeteknek, amelyek ellátják az egyéni gazdaságok szükségleteit is.”²⁴

A forradalmi események sodrában 1956. október 25-én Kaposváron a Hazafias Népfront Somogy Megyei Bizottságának Elnöksége által kiadott 16 pont igen határozottan fogalmazta meg a mezőgazdasággal és a parasztság helyzetének javításával kapcsolatos elképzeléseket: „A dolgozó parasztság helyzetének gyökeres megváltoztatása érdekében követeljük a jobbágy rendszerű beszolgáltatás és adózás megváltoztatását, a dézsma eltörlését. Teremtünk meg a magyar sajátosságoknak megfelelő szövetkezeti formát, a legnagyobb önkéntesség elve alapján. A legteljesebb autonómiájú érdekképviselőt biztosítsuk dolgozó parasztságunk részére.”²⁵ Ebben a dokumentumban fogalmazódott meg elsőként a paraszti érdekképviselő

21 Lásd Pető Iván: „Zuhog az ész gazdátlan tényrakásokra”. 1956 és a gazdaság. *Századvég*, 1989. 1–2. sz. 110–117. o.

22 A műegyetemisták 16 pontos követelésének szövegét lásd 1956 *plakátjai és rölapjai*. Szerk. Izsák Lajos. Budapest, 1991, Zrínyi, 18–19. o. (A továbbiakban 1956 *plakátjai és rölapjai*.)

23 A *Néplap* 1956. október 23-i különkiadása. In 1956 *dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai*. Főszerk. Gazdag István. Debrecen, 1993, 1956-os Intézet Hajdú-Bihar Megyei Kutatócsoportja, 35–36. o. (A továbbiakban 1956 *dokumentumai Hajdú-Biharban*.)

24 A pécsi egyetemisták és főiskolások gyűlésének határozata. Lásd 1956 *plakátjai és rölapjai*. 386. dokumentum, 291. o.

megteremtésének az igénye. A radikális fogalmazási mód pedig egyaránt tulajdonítható a megye agrárjellegének, a korábbi kaposvári agrárvitának és az eseményekkel lépést tartani akaró politikai magatartásnak. A nagy agrármozgalmi hagyományokkal rendelkező Viharsarok központjában, Békéscsabán az október 26-i tüntetésre kiadott röplap már az egyéni gazdaságokon alapuló új parasztpolitika kidolgozásának a szükségességét hangsúlyozta.

A soproni egyetem karainak 1956. október 27-i felhívásában megjelent az agrárpolitika teljes körű felülvizsgálatának az igénye. Az egyetemisták követelték „a parasztpolitika felülvizsgálatát, a jelenlegi termésbeadási rendszer fokozatos visszafejlesztését, majd megszüntetését. Az egyénileg dolgozó parasztek a termelőszövetkezetekkel egyforma támogatásban részesüljenek.”²⁶

Községi szinten – különösen a kiemelt mezőgazdasági vidékeken – a követelések az agráriummal és általában a gazdálkodással kapcsolatos szinte valamennyi kérdést érintették. A hajdú-bihari Ebes lakosainak 1956. október 27-én keltett kiáltványában a 42 pontból 18 az agrárproblémákkal foglalkozott. Többek között sikraszálltak „a község népének érdekei szerint való hitelbankok” felállítása, a földműves-szövetkezet demokratikus átalakítása mellett. Követelték: „A kenyérgabona- és a hízottsertés-beadás kivételével mindenféle beszolgáltatás 1957. január 1-[jé]vel való eltörlését, anélkül, hogy e két beadás mértékét emelnék! A kötelező szabadfelvásárlást minden termékféleségből szüntessék meg! A kötelező beadásnál az árakat a kisüzemi gazdálkodás költségeinek megfelelően fizesse meg az állam! A magánvágás utáni zsírbeadás azonnali eltörlését! A vágási engedélyhez kötést a szarvasmarha kivételével töröljék el! A Begyűjtési Minisztériumot és a vele kapcsolatos hivatalokat szüntessék meg, helyette ideiglenesen létesítsenek közellátási szerveket! Az 1957–1958-as gazdasági évvel kezdődően meg kell szüntetni mindenféle beadást, valamint a kenyérgabona vetésterületének kötelező rendszerét! A kormány vegye programjába a földek aranykoronájának felülvizsgálását és igazságos rendezését. A jövedelem és forgalmi adó rendszerét felül kell vizsgálni, igazságos terhelési rendszert kell bevezetni! [...]. A föld adásvétel-korlátozásának megszüntetését, a dolgozó paraszt és családtagjai által megművelhető mennyiség! Ez év végéig alkossák meg az új szövetkezeti törvényt, biztosítsanak tág teret az igazán önkéntes alapokon nyugvó társulásoknak! Tegyék lehetővé a termelőszövetkezetek erő- és munkagépvásárlását, ehhez biztosítsanak hosszú lejáratú hiteleket a szövetkezeti típusra való tekintet nélkül!”²⁷

Erdősmecke község nemzeti tanácsa 1956. október 29-i nyilatkozatában sürgette: „A kötelező beadások teljes eltörlését! A törvénytelen transzferálások felülvizsgálatát! A földek újratagosítását, [az] állami gazdaságok által elszakított földek visszaadását! [...] A gyermektelenségi adó eltörlését, a boradó csökkentését, [a] családi pótlékok emelését, [az] adók általános csökkentését! [...] Az erőszakos termelési szerződések eltörlését. A földműves-szövetkezetek és az italboltok helyi kezelésbe adását. [...] a községi erdőt helyezték vissza a község tulajdonába.”²⁸

Ezek a dokumentumok tulajdonképpen tartalmazták egy komplett agrárreform legfontosabb elemeit. Új elem volt a tulajdonjogi kérdés felvetése, a magán- és a községi közös tulajdont ért sérelmek helyreállításának a szorgalmazása. A paraszti politikai realitásérzék tükrö-

25 A Hazafias Népfrent Somogy Megyei Bizottsága elnökségének 16 pontos követelése, 1956. október 26. In *Az 1956-os forradalom Somogyban*. 67. o.

26 A Soproni Egyetem karainak felhívása, 1956. október 27. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 544. dokumentum, 399. o.

27 Ebes község lakosainak követelése, 1956. október 27. In *1956 dokumentumai Hajdú-Biharban*. 66–69. o.

28 Erdősmecke Nemzeti Tanácsának nyilatkozata, 1956. október 29. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 392. dokumentum, 294. o.

zódik abban, ahogyan az átalakulást határidőkhöz kötve, a változásokat és változtatásokat hosszabb folyamatként értelmezve fogalmazták meg.

A Heves megyei Szajla község munkástanácsának követelési pontjai szintén az agrárpolitika széles körét érintették: „A kötelező biztosítás és közszéfejlesztési hozzájárulás önkéntes alapokra való helyezését. A kötelező beszolgáltatás eltörlését, az adó általános rendezését, különös tekintettel a fogatadóra, valamint a búzaföldadó teljes eltörlését. Az állami kezelésben lévő erdőknek a teljes visszaadását. A téeszek és [az] egyéni parasztnok részére egyenlő teherviselést. [...] A jogtalanul államosított családi házak visszaadását, a magántulajdon sértetlenségének biztosítását. A gépállomások eltörlését, s a mezőgazdasági gépek visszaadását a tulajdonosaiknak. [...] Ne legyen az egyéni dolgozónak megszabva, hogy miből mennyit és mit termeljen.”²⁹

A követelések között helyenként megjelent egy új földreform szükségességének a gondolata, és igen sok helyen síkraszálltak a falusiak 1950-es években semmibe vett magántulajdonának tiszteletben tartásáért.³⁰ Meg kell jegyezni, hogy az „Új földosztást!” követelés elsősorban a tagosításokra és az erőszakos földelvételekre vonatkozott. A földdel kapcsolatos törekvések döntő többsége az 1948–1949 után anarchikussá tett birtokviszonyok rendezésére irányult. A tagosítások a parasztságot ért súlyos sérelmek közé tartoztak. Ezért az új forradalmi testületek igen sok településen arra törekedtek, hogy megteremtsék a feltételeket az 1950-es évek elején összekuszált birtokviszonyok rendezéséhez, és a tagosítások során veszteségeket szenvedett gazdák kárpótlásához. Például a Szabolcs-Szatmár megyei Kocsord község vezetői 1956. október 30-án a szomszédos községek bizottmányaihoz intézett levélükben kérték a korábbi birtokrendezések során elcsatolt területek visszaszolgáltatását. „Miatán községünkben az eddig működő 3 termelőcsoport bejelentette feloszlását, s az így előállott helyzetben a Hazafias Népfrent Bizottságának előterjesztése alapján a községi nagygyűlésen egyhangú határozattal minden dolgozó parasztnot visszahelyezett a maga földjére, szíves tudomásukra hozzuk, hogy dolgozó parasztnjaink feltétlen igényt tartanak arra a földterületre, ami telekkönyvi tulajdonuk, de a községünkben korábban alakult termelőszövetkezetek tagosításával cserebirtokként az Önök határához csatoltatott. Kérjük, szíveskedjenek a sürgős gazdasági teendőkre tekintettel lehetőleg haladék nélkül értesíteni bennünket, hogy továbbra is fenn kívánják-e tartani a tagosított állapotot községünkben, mert ha ez a helyzet, akkor átmenetileg újra az Önök határából hozzánk csatolt területekből fogjuk ideiglenesen kárpótolni az egyes földtulajdonosokat.”³¹ A politikai és gazdasági perek felülvizsgálatának a sürgetése szintén széles paraszti réteg számára nyújtott reményt arra, hogy a velük szemben elkövetett igazságtalanságok tisztázódhatnak.

29 Szajla község munkástanácsának követelése 1956. október 29. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 586. dokumentum, 429. o.

30 Lásd többek között Szakmár Népének követelése 1956. október 28. Uo. 407. dokumentum, 305. o.; A kislétai Községi Nemzeti Tanács követelése 1956. október 30. In *1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében. Dokumentumok*. Szerk. Vida István. Nyíregyháza, 1989, MSZP Szabolcs-Szatmár megyei és Nyíregyháza Városi Szervezete, 63. o. (A továbbiakban *1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében.*) Konyár község Nemzeti Forradalmi Bizottmányának Kiáltványa, 1956. október 28. Hajdú-Bihar Megyei Bíróság Irattára B.907/1957. Nagy Zoltán periratai; Jegyzőkönyv a komádi nagygyűlésről, 1956. október 27. HBML XXXII. 1. f. 3. doboz; a Derecskei Nemzeti Forradalmi Bizottmány Kiáltványa, 1956. október 27. HBML XXXII. 1. f. 2. doboz, valamint a Nádudvari Forradalmi Bizottmány követelési pontjai, 1956. október 27. HBML XXXII. 1. f. 3. doboz.

31 A Hazafias Népfrent Kocsordi Bizottságának átirata a tunyogmatolcsi községi vezetőkhez a tagosított földek visszaadása ügyében. 1956. október 30. In *1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében*. 64. o.

Az új helyi vezető testületek nagy része kiemelten kezelte az agrárkérdéseket és az ehhez kapcsolódó gyakorlati teendőket. Jászberény Város és Járás Munkás-Paraszt és Katona Tanácsa 1956. október 28-i nyilatkozatában leszögezte: a forradalmi tanács vállalja, „hogy az egyénileg dolgozó parasztság békés, szabad termelésének feltételeit biztosítja”³². A rendelkezésükre álló idő alatt a testületek három területre összpontosították gyakorlati intézkedéseiket: a mezőgazdasági munkák folyamatosságának fenntartására, a termelészövetkezetek vagyonának védelmére és feloszlásának szabályozására, valamint a közellátás biztosítására. Gyula Város Forradalmi Nemzeti Bizottsága felhívta a termelőket arra, hogy tartózkodjanak az árdrágítástól, biztosítsák a város élelemmel való ellátását, az egyéni termelőket, a termelészövetkezeteket, az állami gazdaságok és gépállomások dolgozóit pedig arra, hogy végezzék el az őszi mezőgazdasági munkákat.³³

Sátoraljaújhely és más zempléni városok munkásai 1956. október 28-án felhívásban fordultak a falvak népéhez. „A forradalmi munkásság és ifjúság által kiharcolt, rátok is vonatkozó vívmányai alapján kérünk benneteket, hogy termelvényeiteket továbbra is hozzátok be a piacokra, s tegyétek lehetővé, hogy azokat a város dolgozói keresetükhöz mért áron megvehessék. Az iparcikkek ára és a munkabérek nem emelkedtek. A munkásság e harcában testi segítséget kapott a falvak dolgozó népétől. [...] A mi ügyünk a Ti ügyetek is. [...] Segítsetek munkástestvéreiteken! Hozzatok minél több élelmiszert a piacokra, és ne tőrjétek meg, hogy egyesek kapzsi ösztönöktől hajtva a felhozott élelmiszereket uzsoraáron árusítsák. Aki ma drágít, az hazaáruló!”³⁴ A Borsod megyei Aszaló község mezőgazdasági termelői az indokolatlan árdrágítás ellen fellépve maximálták terményeik és termékeik árát. Eszerint a tej literje 2 forint, a tojás darabja 2 forint, a burgonya kilója 1 forint, a bab kilója 8 forint lehetett.

A soproni egyetem MEFESZ Bizottsága 1956. november 1-jén szintén felhívásban fordult a földművesekhez. „Magyar Parasztok! A független, demokratikus Magyarországért harcoló soproni egyetemi ifjúság szól hozzátok. Biztosítsátok a szabad Magyarország számára a kenyéret. Szántsatok, vessetek, termeljétek, mert minden harc, minden építőmunka alapja a kenyér. Adjatok húst, zsírt és tejet a szabadságharc sebesültjeinek, a városok küzdő népének, a munkásoknak, egyetemistáknak – a nemzetnek!”³⁵

November első napjaiban már a várt és remélt politikai konszolidáció jegyében is születtek javaslatok és intézkedések. A Szabolcs-Szatmár Megyei Nemzeti Bizottság az őszi mezőgazdasági munkák elvégzését szorgalmazó, 1956. november 2-i felhívásában leszögezte: „Az ország dolgozó népe jövő évi kenyérének a biztosítása minden dolgozó parasztnak szent kötelessége. A jövő évi kenyér biztosításának pedig most van itt az ideje. Minden késlekedés nagy terméskieséssel jár. Ezért minden egyénileg dolgozó paraszt, minden termelészövetkezet haladéktalanul fejezze be a vetést. [...] Az állatállomány átteleltetése érdekében minden fellelhető takarmányt be kell takarítani, illetve fel kell tárnai, és gondosan tárolni. [...] A gépállomások vezetői az üzemanyaggal a legtakarékosabban bánjanak. A traktorosok fegyelmetten dolgozzanak a jövő évi bő termés érdekében. Segítsék az egyéni dolgozó parasztokat, termelészövetkezeteket, hogy az őszi vetési, mélyszántási munkálatokat minél előbb befejezzék.”³⁶

32 Lásd 1956 plakátjai és röplapjai. 715. dokumentum, 518. o.

33 Gyula város Forradalmi Nemzeti Bizottságának felhívása, 1956. október 27. Uo. 435. dokumentum, 325. o.

34 Sátoraljaújhely és más városok munkásainak felhívása, 1956. október 28. Uo. 460. dokumentum, 341. o.

35 A Soproni Egyetem MEFESZ Bizottságának felhívása, 1956. november 1. Uo. 555. dokumentum, 405. o.

36 A Szabolcs-Szatmár megyei Nemzeti Bizottság felhívása az őszi mezőgazdasági munkák elvégzésére. *Szabolcs-Szatmár Népe*, 1956. november 2. 2. o.

Igen sokféle volt a termelőszövetkezetekkel kapcsolatos helyi politikai gyakorlat. Abban lényegében országos egyetértés alakult ki, hogy a szövetkezés csak önkéntes alapon jöhet létre és működhet. A fennálló közös gazdaságok esetében gyakori volt, hogy a döntés jogát a tagoknál hagyták, de ugyanilyen gyakran az újonnan létrejött forradalmi tanácsok szabályozták a szövetkezetből való kilépés, illetve a szövetkezetek felszámolásának rendjét. A harmadik esetben pedig minden a téészekkel kapcsolatos döntést elhalasztottak a politikai helyzet konszolidálódására várva. Szabolcs-Szatmárban a Megyei Nemzeti Bizottság november első napjaiban felhívta a parasztság figyelmét arra, hogy „a termelőszövetkezetek gazdasága a további intézkedésig a téesz tagjainak tulajdonát képezi. E tulajdon használata fölött a termelőszövetkezet közgyűlése dönt. A termelőszövetkezet tulajdonába való illetéktelen beavatkozás jogtalan. Azok a termelőszövetkezetek, amelyek az őszi mezőgazdasági munkát elvégezték, a zárszámadáshoz és a termelési terv készítéséhez azonnal fogjanak hozzá.”³⁷

Hajdú-Biharban a legtöbb településen határozottan felléptek a termelőszövetkezetek vagyonának széthordása ellen, és a téeszvagyonról zárva a rendezést a remélt konszolidáció időszakára halasztották el, s egyben felhívták a téesztagokat és gazdákat a mezőgazdasági munkák folytatására. Nagyrábén „a község forradalmi bizottmánya utasítja a községi téeszelnököket, hogy a termelőszövetkezet közös vagyonát óvják meg, ezért a vezetőség és a tagság egyetemlegesen felelősek. [...] Utasítja a bizottmány a csoport vezetőségét a vetés mielőbbi befejezésére, ezért a tagsággal együtt felelősek.”³⁸

Helyenként rendeletben szabályozták a téeszek felszámolásának rendjét, kimondva: a termelőszövetkezet megszüntetése vagy a kilépés csak az érvényes szövetkezeti alapszabályban foglaltak szerint lehetséges.³⁹ Mivel erre azonban a forradalom napjaiban – a fellelhető dokumentumok szerint – viszonylag ritkán került sor a megyében, ezért többnyire az első megoldást alkalmazták. Ebben a vonatkozásban is jellemző volt, hogy a helyi forradalmi bizottmányok igyekeztek megakadályozni az önkényeskedéseket.

Az azonban vitathatatlan, hogy a forradalmat megelőzően jórészt erőszakkal létrehozott szövetkezetek felbomlásának a forradalmi események nagy lökést adtak. Az októberi napokban a szövetkezetek tagsága többnyire a törvényi előírásoknak megfelelően igyekezett eljárni. A Somogy megyei kéthelyi termelőszövetkezet dolgozói egyhangú határozattal mondták ki a feloszlást: „Mi, a kéthelyi Petőfi Mg. Termelőszövetkezet összes tagjai, korábbi elhatározásunknak hangot adva ezennel határozottan és visszavonhatatlanul, szabad akaratunknak megfelelően kijelentjük, hogy T. Sz.-ünkben [téeszünkben] továbbra nem akarunk bent maradni, és a betakarulás [betakarítás] után azonnal kilépünk a Termelőszövetkezetből. A kéthelyi Nemzeti Tanács útján kérjük az állam illetékes szerveit, hogy Termelőszövetkezetünk feloszlását vegyék tudomásul. [...] Jelen nyilatkozatunkat semmiféle kényszer alkalmazása nélkül, a józan észre hallgatva, szabadon, teljes határozottsággal írtuk alá.”⁴⁰

A politikai szervezetek megalakulásával párhuzamosan megjelent az egyéni gazdálkodók érdekképviseletének az igénye is. A Mátészalkai Járási Nemzeti Forradalmi Bizottmány 1956. október 29-i kiáltványa szerint a magyar parasztság érdekeinek megfelelő, új mezőgazdasági

37 Szabolcs-Szatmár Népe, 1956. november 2. 2. o.

38 A Nagyrábéi Községi Forradalmi Bizottmány levele a termelőszövetkezet elnökének, 1956. október 29. HBML XXXII. 1. f. 4. doboz. (Még nagyon sok hasonló jellegű dokumentum található a községi forradalmi bizottmányok fennmaradt irataiban.)

39 A Hajdúszováti Forradalmi Bizottmány határozata, 1956. november 1. Uo.

40 A kéthelyi Petőfi Mg. Termelőszövetkezet taggyűlésén elfogadott nyilatkozat, 1956. október 27. In *Az 1956-os forradalom Somogyban*. 82. o.

politika első feladatai közé tartozott a korábbi időszak sérelmeinek orvoslása, az egyéni gazdálkodók támogatási rendszerének kidolgozása, a magángazdák érdekképviselői szervezetének létrehozása.⁴¹ 1956. október 29-én a Magyar Parasztszövetség Ideiglenes Szervezőbizottsága is bejelentette, hogy megkezdte a Parasztszövetség újjászervezését. Szorgalmazták, hogy a településeken alakuljanak paraszttanácsok, és támogatásukról biztosították az ország függetlenségéért és demokratikus átalakulásért küzdő politikai erőket. Programnyilatkozatukban leszögezték: fel kell lépni „mindennemű törvénytelenességgel, a termelési szabadságot és a termelési kedvet veszélyeztető erőszakkal szemben. Harcolni kell a termelési formák szabad megválasztásáért. Segíteni kell a magyar mezőgazdaság fejlődését a magyar mezőgazdaság történetileg kialakult belterjesebb formáinak fejlesztésével és célszerű gépesítésével. Biztosítani [kell] a szabad hitelszövetkezeti szervezkedést, hogy megteremtsük a parasztság önszerveződésének alapját. Továbbá a parasztság adóterheinek csökkentését, a jogtalanul kivetett adók és adóhátralékok eltörlését.”⁴²

Az 1956. október 28-i fordulat után országos jelenség volt a parasztpártok újjáalakulása, helyi szervezeteik életre hívása. A Független Kisgazdapárt Heves megyei programnyilatkozata alapján körvonalazható, hogy milyen változtatásokat tartottak szükségesnek és elkerülhetetlennek a forradalom konszolidációs szakaszában. „A reformprogramnak feltétlenül magában kell foglalnia: a parasztságot kizsákmányoló, gyűlöletes beszolgáltatási rendszer megszüntetését. A közellátást a mezőgazdasági termékek minden kötöttség nélküli, szabadon történő felvásárlásával kell biztosítani, reális árak alkalmazásával. [...] A termelő szabadon rendelkezessen tulajdonával. A gazdálkodó legelemibb joga, hogy azt vessen, amit akar, és akkor, amikor akar. [...] Kizárólagos joga továbbá a termelőnek a saját állatállománya feletti rendelkezés is, mind az állat levágása, mind értékesítése tekintetében. [...] a mezőgazdasági és kisipari termelők szövetkezeti önkéntes társulások teljes önállóságának feltételbiztosítását”⁴³ követelték.

A Kisgazdapárt és a parasztpárt (Petőfi Párt) agrárpolitikai elképzelései között nem volt lényeges különbség. Mindkét újjászerveződő politikai csoportosulás nyilatkozataiban megtalálható az 1945. évi földreform tiszteletben tartása, a kisbirtokosokat 1948–1956 között ért sérelmek kivizsgálása, a beszolgáltatási rendszer eltörlése, a mezőgazdasági termények, termékek szabadpiacának helyreállítása, az önálló paraszti érdekképviselői szervezet megteremtése, az adózási rendszer felülvizsgálata, a gazdálkodást korlátozó jogszabályok megsemmisítése, a társadalombiztosítás mezőgazdasági dolgozókra és egyéni gazdákra történő kiterjesztése, az egyéni gazdálkodás gépekkel, hitelekkel történő támogatása. A Kisgazdapárt sürgette a paraszti földtulajdonnal kapcsolatos sérelmek orvoslását. A párton belüli álláspontok szerint 20–25, illetve 50 katasztrális holdnál húzták meg a felső birtokhatárt⁴⁴. A parasztpárt pedig a szabad termelés és értékesítés alapján állva szorgalmazta a paraszti kisbirtok és az önkéntesen létrehozott szövetkezők egészséges kooperációját, az adózási rendszer felülvizsgálatát,

41 A Mátészalkai Járás Nemzeti Forradalmi Bizottmány kiáltványa, 1956. október 29. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 692. dokumentum, 502. o.

42 A Paraszttanácsok Ideiglenes Szervező Bizottságának felhívása, 1956. október 29. Uo. 216. dokumentum, 167. o.

43 A Független Kisgazda Párt Heves megyei szervezetének programnyilatkozata, 1956. október 30. Uo. 589. dokumentum, 431. o. Hasonló nézetek fogalmazódtak meg a Független Kisgazdapárt 1956. október 31-i nagygyűlésén is. Lásd *Szabolcs-Szatmár Népe*, 1956. november 2. 3. o.

44 Lásd Vida István: A Független Kisgazdapárt 1956-ban. In *1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban 1956. október 23.–november 4.* Szerk. Vida István. Budapest, 1998, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 269–284. o. (A továbbiakban *1956 és a politikai pártok*.)

a parasztság társadalombiztosításának kiterjesztését, s határozottan síkraszállt a pártoktól független paraszti érdekképviselői szervek létrehozása mellett.⁴⁵ A párthoz közel álló Bibó István októberi–novemberi írásában is rendre visszatért az agrárproblémákhoz. Következetes álláspontja szerint: „Az 1945. évi földreform során juttatott ingatlanok tulajdonjoga érintetlenül megmarad, de a földtulajdon megengedett felső határát az egy család által idegen munkaerő rendszeres igénybevétele nélkül megművelhető földterület szabja meg. A parasztság, a kisiparosság és általában minden gazdasági tevékenység számára teljes mértékben biztosítani kell az önkéntes célú társulás lehetőségét, a nagyüzemi gazdálkodás előnyeinek biztosítása érdekében.”⁴⁶

A kisebb pártok – a Kereszténydemokrata Néppárt, a Demokrata Néppárt, a Magyar Szabadságpárt – programnyilatkozatai az agrárkérdésnek érthetően kisebb teret szenteltek, de az olyan alapkérdésekben, mint a beszolgáltatás eltörlése, az adók csökkentése, a korlátozott földtulajdon biztosítása, nem tértek el lényegesen a parasztpártoktól.⁴⁷ Ezek az elképzelések nem álltak távol azoktól a gondolatoktól, amelyek a különböző forradalmi szervezetekben körvonalazódtak a magyar mezőgazdaság jövőjével kapcsolatosan.

Az idő rövidsége miatt a parasztpártok részletes agrárprogramjainak megfogalmazására nem kerülhetett sor. A munkáspártok közül pedig az újjászerveződő MSZDP képviselői alig-alig foglalkoztak a parasztsággal kapcsolatos kérdésekkel.⁴⁸ Az MDP, majd a helyébe lépő MSZMP vezetőinek, országos és helyi szervezeteinek nyilatkozataiban⁴⁹ a mezőgazdasági kérdések középpontjába a korábbi agrárpolitikai hibák kijavítása, a szövetkezés önkéntességének biztosítása és a begyűjtés eltörlése került. S ezen érdemben a Kádár-kormány 1956. november 4-i nyilatkozata⁵⁰ sem lépett túl.

A hagyományos mezőgazdasági vidékek központjaiban megalakult forradalmi szervezetek, forradalmi tanácsok, nemzeti bizottságok a sérelmek orvoslásán és a napi teendők ellátásán túl az agrárszféra jövőjével kapcsolatos elképzeléseiket is megfogalmazták. A kisújszállási városi forradalmi tanács 1956. november 2-án a kormányhoz intézett követeléseiben leszögezte: „Támogatói vagyunk a termelőség-szövetkezeti mozgalomnak, de követeljük, hogy a dolgozó parasztság a saját belátása szerint választhassa meg a gazdálkodási formát. A kormány semmiféle kényszert ne alkalmazzon! A termelőség-szövetkezeteknek teljes önállóságot kell biztosítani, ez az alapja a jövedelmező gazdálkodásnak. Ehhez feltétlenül szükséges, hogy a termelőség-szövetkezetek adósságait – melyek a helytelen gazdaságpolitikából eredtek – a kormány haladéktalanul engedje el. Biztosítani kell, hogy a télesztágok havonta kapjanak jövedelmet. Meg kell engedni a termelőség-szövetkezetből való kilépést bármikor. A kilépő dolgozóval szemben semmiféle követelést nem lehet támasztani. A téesztől kilépőnek a bevitt földje helyett ugyanolyan minőségű földet kell adni. Biztosítsa a kormány, hogy a termelőség-szövetkezetek ked-

45 Benkő Péter: A Nemzeti Parasztpárt 1956-ban. Uo. 365–373. o. Varga Sándor, a Petőfi Párt (Nemzeti Parasztpárt) Szabolcs-Szatmár megyei titkárának nyilatkozata a párt programjáról. In *1956 és a politikai pártok*. 425–428. o.

46 In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet. 1935–1979*. Budapest, 1990, Magvető, 192. o.

47 Lásd többek között: A kereszténydemokrata néppárt programja, 1956. október 31. In *1956 és a politikai pártok*. 451–452. o.; A Demokrata Néppárt programtervezete, 1956. október–november. Uo. 472. o.; A Magyar Szabadságpárt programnyilatkozata. Uo. 516–518. o.

48 Lásd Strassenreiter Erzsébet: A magyar szociáldemokrata párt 1956-ban. Uo. 161–173. o.

49 Lásd Apró Antal levele Nagy Imréhez, 1956. október 30. Uo. 125–130. o.

50 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány nyilatkozata, Szolnok, 1956. november 4. Uo. 155–158. o.

vezményes hitelek mellett erőgépeket vásárolhassanak. A gépállomási munka ne legyen kötelező a termelőszövetkezetekre.”⁵¹

A Somogy Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács 1956. október 29-én kiadott nyilatkozatában, már a lehetséges megoldásokat is keresve, részletesen foglalkozott a mezőgazdaság és a parasztság kérdéseivel. „Megyénk elsősorban mezőgazdasági jellegű. Éppen ezért a további programunk egyik legjelentősebb pontja a falusi élet, a magyar mezőgazdaság égető hibáinak haladéktalan kiküszöbölése a parasztság jogainak legszélesebb biztosításával. [...] Egyenlő lehetőséget kapjon mind az egyéni, mind a termelőszövetkezeti gazda. Legyen vége a szegyen- teljes falusi osztályharcnak is! A parasztság jogainak védelmére szabadon létesíthessen érdekképviseleti szerveket. A begyűjtés és a termelőszövetkezetből való kilépés kérdéseire nézve a közeljövőben intézkedések történnek. E legégetőbb kérdések megoldásának is teljes rendben kell lefolynia. Mert a rend, a falusi béke felbomlása, a közvagyon meggondolatlan széthordása a gyűlölködést eredményezi. Tudjuk, hogy fájó és sürgető kérdések ezek, mégis a megoldások létrejöttéig egy kis türelemre és önmérsékletre kérünk minden parasztot. Legfontosabb feladatunk most a termelés azonnali megindítása és biztosítása. Ennek érdekében tartózkodjunk mindenféle önkényeskedéstől, mind [a] személyekkel, mind a közvagyonnal szemben. A vitás kérdéseket a Forradalmi Nemzeti Tanács a parasztság kívánságainak, a jogos követeléseinek megfelelően rendeztetni fogja.”⁵² A szándékok és elképzelések valóra váltására azonban a november 4-i szovjet intervenció miatt már nem kerülhetett sor.

A kép minden bizonnyal nem teljes. Az azonban jól látható, hogy 1956-ban a magyar falvak lakóinak, a magyar birtokos parasztságnak határozott véleménye és elképzelése volt arról, miként kívánja normalizálni gazdasági helyzetét, hogyan látja lehetségesnek a diktatúra által kikezdett társadalmi pozíciójának a helyreállítását, s nem utolsósorban azt is pontosan tudták, mi lehet a magyar mezőgazdaság fejlődésének az iránya. Ez pedig elsősorban a magántulajdon tiszteletben tartásán alapuló egyéni gazdálkodás volt, bár a termelők hangsúlyozottan önkéntes, nem kolhozטיפусú szövetkezeti társulásainak létrehozását sem zárták ki. Ennek ismeretében 1956 forradalma a földművelésből élők többsége számára a kisparaszti gazdálkodáshoz való visszatérés kísérletét és lehetőségét jelentette. Számukra a forradalom napjaiban a nemkívánatos helyi vezetők leváltása mellett ez volt a kézzelfogható változás.

AZ 1956-OS FORRADALOM KÖVETKEZMÉNYEI FALUN

A parasztság csak lélegzetvételnyi szünethez jutott a forradalmat követő pacifikáció első szakaszában, amikor már nem volt beszolgáltatás, és még nem indult meg az újabb kollektívizációs kampány. Bár az is igaz, hogy a gazdasági nyomás enyhülése együtt járt a forradalmat követő megtorlás könyörtelenségével és brutalitásával. Az 1956-os forradalmat követő megtorlás is igen széles körben érintette a falvak népét. A Somogy megyei ötvenhatos elítéltek 42,2%-a, Hajdú-Biharban 32,8%-a, Zala megyében pedig 28%-a volt földműves.⁵³

A sztálinista agrár- és parasztpolitikában az 1956-os forradalom átmeneti enyhülést hozott. Az októberi napokban a falusi társadalom által megfogalmazott követelések közül csak a beszol-

51 A Kisújszállási Városi Forradalmi Tanács követelései, 1956. november 2. In *1956 plakátjai és röplapjai*. 733. dokumentum, 529. o.

52 A Somogy Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács 1956. október 29-i állásfoglalása. In *Az 1956-os forradalom Somogyban*. 123–126. o.

53 Az adatokat részletesen lásd Kapiller Imre, Szántó László és Valuch Tibor korábban már idézett frásaiban.

gáztatás eltörlése valósult meg maradéktalanul. Ez viszont néhány héten belül kétszer, mert a Nagy Imre-kormány október 30-ai rendeletét két héttel később a Kádár-rezsim megismételte.

Az 1956-os forradalom bukása ellenére talán a magyar parasztság számára hozott a leginkább kézzelfogható és – átmenetileg – pozitív változásokat. A társadalmi támogatással nem rendelkező Kádár-kormány igyekezett szűkíteni a vele szemben állók körét.⁵⁴ Ebből a taktikai megfontolásból megpróbálta féken tartani a dogmatikus agrárpolitika képviselőit, és kényszerűségből hagyta érvényesülni a reformokat szorgalmazó politikusokat. Ezért és a szükséges politikai-adminisztratív erő hiányában 1957 közepéig a falvakban zajló átrendeződési folyamatokat nem akadályozták meg, de a jogi szabályozás segítségével igyekeztek befolyásolni azokat.

A beszolgáltatási rendszer 1956 őszére összeomlott, fenntartása éppúgy felesleges konfliktusokat okozott volna, mint a felbomlóban lévő közös gazdaságok erőszakos egyben tartása. A Kádár-kormány az általa 1957 júliusában meghirdetett, a parasztság számára számos előnyös intézkedést tartalmazó agrárpolitikai irányelveket csak részlegesen valósította meg, ám a beszolgáltatás eltörlése és a kollektivizálási kampány átmeneti felfüggesztése már önmagában kedvezőbb helyzetbe hozta a magyar parasztot.

A kormány november 4-i nyilatkozata alapján számos településen helyi rendeletben szabályozták a szövetkezetekből történő kilépést, illetve a közös gazdaságok felszámolásának rendjét. Debrecenben a városi tanács 1956. november 19-i rendelete kimondta, hogy a gazdálkodási forma megválasztása minden mezőgazdasági termelőnek egyéni joga, a termelőszövetkezetek létrehozásának alapelve pedig az önkéntesség. Ahol a tagság a szövetkezet feloszlása mellett dönt, ott a gazdasági évet zárszámadással kell lezárni, majd a vagyonnal el kell számolni a tagság felé. A feloszlást részletesen szabályozó kormányrendelet megjelenéséig gondoskodni kell a téesszvagyon épségének megőrzéséről.⁵⁵ A kormány 1956. november 27-i felhívásában úgy nyilatkozott, hogy „szükségesnek tartja olyan szövetkezeti törvény megalkotását, amelyik kimondja, hogy a dolgozó parasztok maguk válasszák meg a szövetkezeti formát, maguk határozzák meg a szövetkezet működési szabályát”⁵⁶.

A Földművelésügyi Minisztérium 1957. január 15-i jelentése szerint 1957. január 1-ig országosan 2455 téesz – az 1956. október 15-én működő szövetkezetek 62%-a – bomlott fel, és 224 000 tag lépett ki. Ez az összes tag 65%-a volt. A kilépők magukkal vitték a szövetkezetek földterületének több mint a felét, 829 000 hektárt. A felbomlási folyamat Zala és Somogy megyében volt a legnagyobb arányú. Itt a korábban létező szövetkezetek 83,1, illetve 81,7%-a szűnt meg. Az 1956–1957 fordulóján újonnan, illetve újra megalakult, közel 500 közös gazdasággal együtt 1957. január 15-én 1999 téesz működött, a tagok száma pedig 118 000 volt.⁵⁷ A dokumentum összeállítója – a földművelésügyi miniszter helyettese – rámutatott arra, hogy a működő szövetkezetek nehéz gazdasági helyzetben vannak, a tagság döntő többsége vagyontalan szegényparaszt. A Termelőszövetkezeti Tanács Titkársága 1957. január 25-i elemzésében megállapította, hogy a falvakban továbbra is feszültséget okoz a téeszek felbom-

54 A kormányban és az MSZMP-ben zajló agrárpolitikai vitákhoz lásd Sipos Levente: Reform és megtorpanás. Víták az MSZMP agrárpolitikájáról 1956–1958. *Múltunk*, 1991. 2–3. sz. 188–197. o. Az 1957–1958-as évek agrárpolitikájáról, a termelőszövetkezetek kérdéseiről lásd Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdek, szövetkezet Magyarországon 1957–1963*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1998.

55 Lásd Debrecen Megyei Jogú Városi Tanács VB 1003/1956. sz. rendelet. HBML XXIII. 109/a. f. 1. doboz.

56 *Magyar Közlöny*, 1956. november 27. 579. o.

57 Keresztes Mihály földművelésügyi miniszter jelentése a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről, 1957. február 4. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) XIX-A-2-ss Kádár János miniszterelnöki iratai 179/1957.

lási folyamata mellett a földek és a gazdasági eszközök tulajdoni viszonyainak rendezetlensége. „Sok helyen támadás indult a kulákok és a rehabilitált középparasztok részéről az ősi földért, épületekért, berendezésekért, 4-5 éves földbérleti díjak követeléséért. [...] A bakonyoszlói »Jóbarátság« Termelőszövetkezet tagjai elszámolás nélkül vitték szét a közös vagyont. [...] Borsod megyében Karcsa községben az egyéniek visszakövetelték az 1950-ben betagosított földjeiket, amelyen már a termelőszövetkezet gyümölcsösöt telepített. [...] egyes községi tanácsok olcsó népszerűséget hajszolva »mindenkit vissza ősi földjébe« jelszóval züllesztik a termelőszövetkezeteket.”⁵⁸

A szövetkezetek felbomlása következtében a földbirtokviszonyok a községek jelentős részében átrendeződtek, a kilépő tagok mellett sokan igényelték vissza a korábbi évek során az államnak felajánlott földjeiket. Baranya megyében a megyei tanács 1956. december 10-i határozatában⁵⁹ kimondta: azokban a községekben, ahol a termelőszövetkezet felbomlott, és táblája tagosított volt, csak akkor lehet helyreállítani a tagosítás előtti birtokviszonyokat, ha ezt a község lakosságának kétharmada kéri. A szövetkezetekből történő kilépések és korábban az államnak felajánlott területek növekvő visszaigénylése miatt összekuszálódott földtulajdoni viszonyok rendezését az Elnöki Tanács 1957. február 3-i 10. számú törvényerejű rendelete szabályozta. „A földrendezést úgy kívánjuk végrehajtani a rendelet alapján, hogy a szocialista szektort a községekben megszilárdítjuk. A másik tényező, hogy ellenforradalmi kulákok földet vissza nem kapnak”⁶⁰ – foglalt állást az intézkedéssel kapcsolatban a Pécsi Járási Tanács VB 1957. február 15-i ülésén. A rendelet végrehajtásának folyamatát 1957 áprilisában a kormány titkársága is értékelte. Eszerint a földrendezés során elsőbbséget biztosítottak a megmaradt szövetkezeteknek, ezt követte a kilépett tagok földjeinek kiadása. „A téveszből kilépett parasztok igényeit az előírásnak megfelelően a téesz szétszórt parcelláiból, zömét a betagosított táblák széléből és elenyészően kis részét szétszórt állami tartalékföldekből elégitették ki.”⁶¹ A termőföld iránti megnövekedett érdeklődést mutatja, hogy a jelentés szerint az 1956 októbere utáni hetekben-hónapokban a gazdák tömegesen foglalták el a szövetkezetek és állami gazdaságok földterületeit. Az önkényesen elfoglalt földekről csak a földrendezést szabályozó rendelet megjelenését követően mondtak le a foglalók. „Hajdú megyében 1398 önkényes földfoglaló közül 517 használati szerződést kötött, 499 levonult az újonnan foglalt földjéről, és 373 még ma is birtokában tartja az elfoglalt ingatlant.”⁶² Ez is arra utal, hogy jelentős volt azoknak a száma, akik ismét visszatértek, visszaigényelték a korábban az államnak felajánlott földjeiket, majd a romokon újra megpróbálkoztak a családi gazdaság újjáépítésével. Az átrendeződés, illetve a „korlátozott visszaparasztosodás” következtében 1957 közepén Magyarország szántóterületének háromnegyede ismét az egyéni gazdák kezében volt, s alig több mint egy-egy tizednyi maradt az állami gazdaságok és a téeszkek kezelésében.

A paraszti társadalom a beszolgáltatás eltörlésével – az 1957-től növekvő adóterhek, a kinyíló agrárról⁶³ ellenére is – átmenetileg felszabadult a forradalom előtti időszakra jellemző

58 A Termelőszövetkezeti Tanács Titkárságának jelentése, 1957. január 27. MOL XIX-A-2-ss Kádár János miniszterelnöki iratai 184/1957.

59 A Baranya Megyei Tanács VB-ülés jegyzőkönyve, 1956. december 10. Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban BML) XXII. f. 224. 6. e.

60 A Pécsi Járási Tanács VB 1957. február 15-i ülésének jegyzőkönyve. BML XXIII. f. 227. 6. e.

61 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkárságának jelentése a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezését szabályozó 1957. évi 10. sz. tvr. végrehajtásának állásáról. MOL XIX-A-2-ss Kádár János miniszterelnöki iratai 372/1957.

62 Uo.

elviselhetetlen nyomás alól. Az 1956-os forradalom átmenetileg lelassította a hagyományos paraszti társadalom felbomlását, így a magyar mezőgazdaság kollektivizálását is. Az októberi eseményeknek abban is szerepe volt, hogy az 1959–1961-es második kollektivizálási hullám során – az elsőhöz képest – kisebb mértékben alkalmazták a nyílt erőszakot. Az agrárpolitika átmeneti engedményei révén 1957–1958-ban felcsillant annak a reménye, hogy a magyar agrárszektor tartósan is több szektorú maradhat, ennek összes társadalmi és gazdasági következményével együtt. Ezt a reményt azonban szertefoszlatta az 1959–1961 közötti „végső” kollektivizálás.

63 Az egy katasztrális holdra jutó adóteher a magángazdák esetében 1956-ban 385 Ft volt, 1959-re már 610 Ft-ra emelkedett. Lásd Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. kötet. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi, 434–436. o. Az úgynevezett üzemi agráröllő 1958-ban 12, 1959-ben 17%-os volt. Pető–Szakács: i. m. 364. o.